

DOI 10.33099/2618-1614-2024-27-4-33-39

УДК 355.013

М. В. Коваль,*доктор військових наук,
Національний університет оборони України,***В. О. Косевцов,***доктор військових наук, професор,
Національний університет оборони України,***В. М. Телелим,***доктор військових наук, професор,
Національний університет оборони України,***А. Г. Захаржевський,***кандидат технічних наук,
Національний університет оборони України*

Методичний підхід до прогнозування узагальненого конфліктогенного індексу можливого воєнного конфлікту

У статті надано авторське бачення вирішення проблемних питань моніторингу воєнно-політичної обстановки на основі визначення узагальненого конфліктогенного індексу у взаємовідносинах з будь-якою країною для своєчасного запровадження заходів запобігання, стримування або відбиття можливого нападу противника.

Ключові слова: воєнний конфлікт, узагальнений конфліктогенний індекс конфлікту, конфліктогенні чинники, методи багатовимірного порівняльного аналізу, коефіцієнти важливості конфліктогенних чинників, фази та етапи розвитку воєнного конфлікту.

© М. В. Коваль, В. О. Косевцов, В. М. Телелим,
А. Г. Захаржевський, 2024

Постановка проблеми. Попри прагнення світової спільноти до спільного забезпечення стратегічної стабільності, формування багатополлярної структури міждержавного співробітництва на регіональному рівні, світова політика залишається сферою неприхованого панування «кулачного права». «Кулачне право» як інструмент міжнародних відносин, на жаль, і у ХХІ столітті продовжує використовуватися під час розв'язання існуючих політичних, економічних, територіальних, етнічних, релігійних протиріч. Тому своєчасне виявлення моменту підготовки й нападу агресора залишається однією з найважливіших проблем для кожної країни. У зв'язку із цим постійний моніторинг зміни рівня напруженості між країнами є дуже актуальним завданням, для вирішення якого пропонується технологія визначення узагальненого конфліктогенного індексу можливого воєнного конфлікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея методу кількісного багатовимірного оцінювання воєнно-політичної обстановки на основі визначення рівня воєнної небезпеки з боку будь-якої держави з використанням методів таксономії була визначена в науковій роботі [1]. У подальшому ця ідея була перекладена на метод аналізу ієрархій [2]. У статті [3] був представлений алгоритм поетапної процедури проведення розрахунків. Ідея оцінювання воєнно-політичної обстановки на основі методів таксономії була модифікована із заміною переліку показників, які загалом характеризують ступінь загострення воєнно-політичної обстановки вже на останньому етапі розгортання військ противника на кордоні у статті [4]. У статті [5] запропонований узагальнений алгоритм оцінювання стану воєнно-політичної обстановки на основі методів теорії експертного оцінювання. У роботі [6] наведена векторна модель воєнно-політичної обстановки на основі напруженості для трьох ситуацій: спокійна, загострена, кризова.

Але всі наведені роботи загалом спираються або на показники військового характеру приготування противника до розв'язання воєнного конфлікту, або на окремих етапах (ситуаціях) зростання напруженості, що, у свою чергу, унеможливує прогнозування зародження напруженості у взаємовідносинах сторін з урахуванням глибинних цивілізаційних політичних, культурних, історичних, ідеологічних, духовних та інших відмінностей. Ці роботи не враховують особливості національного менталітету, закономірності виникнення воєнних конфліктів, наміри досягнення привілеїв, реалізації особистих національних інтересів тощо.

Отже, виникла необхідність розроблення сучаснішої технології визначення узагальненого конфліктогенного індексу (УКІ) зародження антагоністичних воєнно-політичних відносин між державами на основі закономірностей виникнення воєнних конфліктів, що вже

відбулися. Такий підхід стане «лакмусовим папірцем» оцінювання зародження і зростання напруженості між державами як на окремому етапі, так і в динаміці.

Метою статті є надання методичного підходу оцінювання, прогнозування і визначення рівня напруженості у взаємовідносинах між країнами (коаліціями) як на початковому етапі, так і критичного рівня цієї напруженості для своєчасної підготовки й ефективного реагування на воєнну загрозу та агресію.

Виклад основного матеріалу

Характерною рисою кінця ХХ і початку ХХІ століття на посткомуністичному просторі є розбудова незалежних держав. В умовах відсутності відповідної правової бази, обґрунтованої політики та стратегії національної безпеки це призвело до всеосяжних кардинальних змін у всіх сферах їхнього політичного та суспільного життя. На жаль, багато в чому в негативному плані.

Насамперед різко загострилися протиріччя всередині країн, активізувалися сепаратистські рухи, посилилася боротьба між конфліктуєчими елітними угрупованнями за владу, власність, установлення впливу, контролю, здобуття привілеїв тощо.

У відносинах між державами також посилилася боротьба за стратегічні сировинні ресурси, ринки збуту своєї продукції та технологій, дешеву кваліфіковану робочу силу, поширилися територіально-прикордонні суперечки з метою перегляду існуючих кордонів.

Перелічені «вибухонебезпечні» події в молодих незалежних державах, а також дестабілізаційні дії лідерів національних меншин дедалі частіше в нових геополітичних умовах стають детонаторами збройних конфліктів і локальних війн.

Як свідчать події останнього часу, стають мало контрольованими процеси не лише уникнення регіональних конфліктів, а й вирішення конфліктно-кризових ситуацій політичними, економічними і дипломатичними засобами. Безумовно, все це є дуже тривожним симптомом і дестабілізуючим чинником воєнно-політичної обстановки не лише на регіональному, а й на глобальному рівні, загрозою зниження рівня стратегічної стабільності у світі.

У зв'язку із цим розроблення сучасної технології визначення узагальненого конфліктогенного індексу розвитку будь-якого конфлікту в теоретичному плані набуває особливої важливості. Це дасть змогу своєчасно й ефективно запровадити заходи з недопущення кризи, мирного врегулювання існуючих гострих протиріч і запобігання воєнним конфліктам.

У світовій практиці конфліктні відносини, криза, воєнний конфлікт розглядаються у вигляді окремих фаз та етапів [7].

Основні фази й етапи розвитку воєнного конфлікту зображені на *рисунок 1*.

Як бачимо, в кожному воєнному конфлікті наявні три фази [7]:

- латентна передконфліктна фаза, на якій конфлікт зароджується і має прихований характер;
- відкрита фаза, коли учасники конфлікту починають реалізовувати свої цілі силовими методами;
- латентна (батальна) фаза (післяконфліктна), яка зовні не проявляється, але на якій відбувається мирне врегулювання кризи й завершення конфлікту.

З латентною передконфліктною фазою пов'язана наявність у супротивних сторін протиріч у потребах, інтересах або цінностях. Наявність цих протиріч і ступінь їхньої важливості можуть бути визначені конфліктогенним індексом можливого конфлікту. З наростанням напруженості між супротивними сторонами цей індекс зростає, і в разі досягнення певного його значення (рівня) починається безпосередньо збройна боротьба – фаза відкритого воєнного конфлікту.

Теоретично і практично всі конфлікти відрізняються один від одного масштабом, інтенсивністю загострення відносин, часом перебігу тощо, але всім їм притаманні характерні особливості й тенденції розвитку.

Розвиток конфлікту може відбуватись як за рахунок його поширення по горизонталі (втягування нових учасників, виникнення нових проблемних суперечок або поглиблення, диференціація старих), так і за рахунок ескалації (загострення конфліктних відносин) – розвиток по вертикалі.

Дуже небезпечним є те, що частіше ці два процеси перебігають одночасно, і в основі воєнних конфліктів сучасної епохи лежать головним чином політичні, територіальні, етнічні, соціальні, економічні, технологічні та культурні протиріччя і зіткнення національних інтересів.

Загалом воєнні конфлікти характеризуються за змістом:

- *воєнно-політичним* – визначається:
 - склад протиборчих сторін (коаліцій);
 - їхні політичні цілі, причини і джерела воєнних конфліктів;
 - ставлення до них народів і армій сторін, а також форми і способи ведення ідеологічної, психологічної та дипломатичної боротьби;
- *воєнно-економічним* – цілі сторін в економічному протиборстві:
 - засоби, вживані для економічної боротьби;
 - форми і способи її ведення;
- *воєнно-стратегічним* – визначаються:
 - стратегічні цілі й завдання сторін;
 - причини і способи розв'язування воєнного конфлікту;

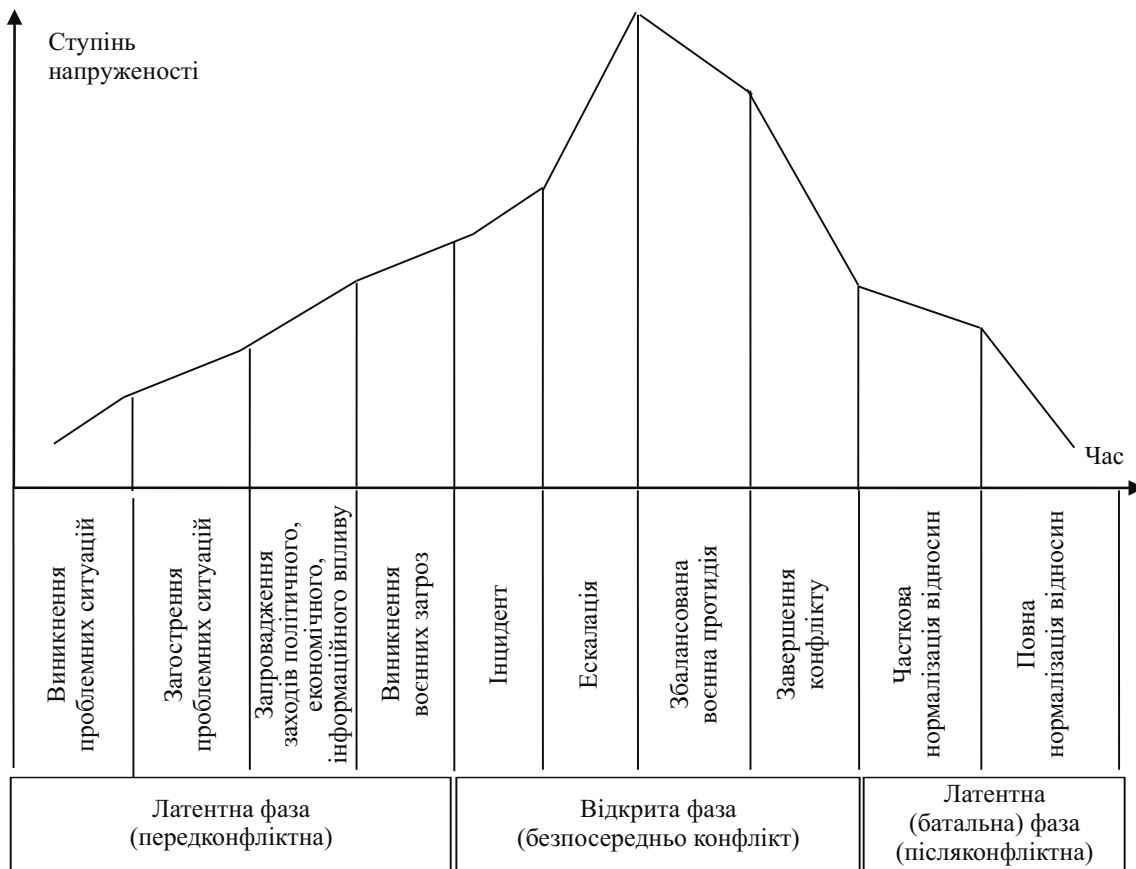

Рис. 1. Основні фази й етапи розвитку воєнного конфлікту

- види застосовуваної зброї, масштаб і розмах воєнних дій;
- особливості, форми і способи ведення воєнних дій;
- імовірна тривалість воєнного конфлікту, його періодизація.

Як свідчить досвід воєнних конфліктів, воєнні дії переважно переміщуються в повітряно-космічний простір з використанням безпілотних високоточних літальних апаратів, активно використовуються засоби радіоелектронної боротьби, активізуються заходи гібридної характеру. Це підтверджують приклади з досвіду підготовки і проведення операцій «Буря в пустелі» в зоні Перської затоки та «Союзницька сила» в Югославії [8–10] та повномасштабна війна Російської Федерації проти України.

Таким чином, можна стверджувати, що в основі виникнення й ескалації воєнних конфліктів лежать характерні особливості і спроможності сторін, специфічні причини (конфліктогенні чинники), які загострюються.

Динаміку розвитку воєнних конфліктів доцільно розглядати на підставі змін значень конфліктогенних

чинників, які повною мірою характеризують розвиток воєнно-політичних відносин протиборчих сторін.

До таких найсуттєвіших конфліктогенних чинників, що характеризують наявність глибоких цивілізаційних відмінностей і проблемних ситуацій, можна віднести:

1. Наявність історичного конфліктогенного коріння (анексія території, акваторії, елементів інфраструктури, колонізація, окупація, кривда стосовно етносу, національної меншини, різного роду гноблення).

2. Наявність конфліктуючих елітних угруповань (захоплення влади, власності, встановлення впливу, контролю, привілеїв).

3. Різниця в потенціалах сторін конфлікту (людському, фінансовому, військово-технічному, організаційному, духовному тощо), що стимулює конфлікт.

4. Зіткнення ідеологій, наявність спірних конфронтаційних питань, перетин інтересів країн, релігій, етносів, меншин, політичних еліт тощо.

5. Наявність конфліктогенних зовнішніх впливів різного характеру (економічного, політичного, морального, психологічного, релігійного, воєнного, технічного тощо).

6. Порушення прав і свобод громадян, що викликає втручання третьої сторони.

7. Геноцид стосовно національних меншин або не легітимне обмеження їхнього розвитку (економічного, політичного, культурного, соціального тощо).

8. Ксенофобія в міжнародних відносинах.

9. Прагнення до самовизначення.

10. Природні катаклізми, техногенні катастрофи, епідемії, які слугують каталізаторами соціальних суперечностей.

11. Посилення кризових явищ, перманентне падіння життєвого рівня населення, безробіття тощо.

12. Посилення загроз життєво важливим національним інтересам.

13. Криміналізація суспільства, зростання злочинності на соціально-побутовому та державному рівнях, недосконалість нормативно-правової бази.

14. Ініціація конфлікту ззовні.

15. Організовані масові акції протесту (демонстрації, мітинги, поховання видатних осіб, жертв соціальних заворушень тощо), викликані національно-культурними суперечностями.

16. Особливості національного менталітету, які стимулюють початок конфлікту.

На підставі оцінювання інтегрального впливу всіх перелічених конфліктогенних чинників можна визначити узагальнений конфліктогенний індекс як будь-якого воєнного конфлікту, так і спрогнозувати тенденції розвитку конфліктних ситуацій, що зароджуються.

Для вирішення цього завдання доцільно розглянути конфліктогенні чинники воєнних конфліктів, що відбулись і ґрунтовно описані [8–10], тоді ця одержана база знань може бути використана для прогнозування ступеня розвитку будь-якого можливого воєнного конфлікту.

Були розглянуті такі воєнні конфлікти:

I. Карабаський конфлікт (між Азербайджаном і Вірменією).

II. Російсько-чеченський.

III. Напад Іраку на Кувейт і «Буря в пустелі».

IV. Придністровський.

V. Російсько-грузинський.

VI. Конфлікт між НАТО та Югославією «Союзицька сила».

VII. Війна СРСР в Афганістані.

VIII. Повномасштабна війна РФ проти України.

У таблиці 1 наведені значення конфліктогенних чинників для розглядуваних воєнних конфліктів. Ці дані були одержані на основі аналізу фаз та етапів розвитку воєнних конфліктів, результатів експертного опитування, а також деяких джерел [8–10]. На підставі цих даних, використовуючи методи багатовимірного порівняльного аналізу, можна одержати коефіцієнти важливості конфліктогенних чинників і розрахувати

Таблиця 1

Результати кількісного оцінювання конфліктогенних чинників та узагальнених конфліктогенних індексів розглядуваних воєнних конфліктів

Конфліктогенні чинники	Значення конфліктогенних чинників воєнних конфліктах								K _{важлив}
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
1	0,80	0,85	0,90	0,50	0,68	0,45	0,10	0,8	0,75
2	0,70	0,70	0,70	0,67	0,8	0,70	0,90	0,8	0,50
3	0,25	0,88	1,00	0,40	0,6	0,90	0,75	0,8	0,62
4	0,85	0,80	0,85	0,75	0,5	0,90	0,80	0,8	1,00
5	0,90	0,75	0,70	0,90	0,55	1,00	1,00	0,8	0,89
6	0,60	0,50	0,80	0,60	0,4	0,60	0,15	0,8	0,73
7	0,80	0,60	0,30	0,50	0,4	0,70	0,00	0,8	0,69
8	0,70	0,50	0,60	0,30	0,2	0,20	0,00	0,8	0,65
9	0,80	1,00	0,70	0,80	0,9	0,90	0,50	0,8	0,94
10	0,30	0,00	0,00	0,00	0,3	0,00	0,10	0,8	0,11
11	0,90	0,70	0,80	0,70	0,8	0,35	0,70	0,8	0,83
12	0,80	0,70	0,60	0,70	0,8	0,60	0,75	0,8	0,92
13	0,40	0,85	0,00	0,50	0,5	0,70	0,60	0,8	0,59
14	0,30	0,25	0,10	0,50	0,25	0,40	1,00	0,8	0,70
15	0,35	0,60	0,10	0,40	0,5	0,60	0,00	0,8	0,33
16	0,50	1,00	0,40	0,30	0,6	0,40	0,90	0,8	0,72
УКІ	0,81	0,78	0,75	0,76	0,8	0,76	0,71	0,83	

критичні узагальнені конфліктогенні індекси конфліктів, що розглядаються.

Після визначення вихідних даних і проведення розрахунків результати кількісного оцінювання коефіцієнтів важливості конфліктогенних чинників та узагальнених конфліктогенних індексів розглядуваних конфліктів, зведені у таблиці 1.

На підставі цих даних, використовуючи методи багатовимірного порівняльного аналізу, можна одержати коефіцієнти важливості конфліктогенних чинників і розрахувати критичні узагальнені конфліктогенні індекси розглядуваних конфліктів.

Найкориснішими в цьому плані є методи таксономії [1, 11, 12], оскільки вони позбавлені недоліків, притаманних іншим аналогічним методам, дають змогу одержувати прийнятні результати в умовах відсутності жорстких обмежень на кількість конфліктогенних чинників, обраних для оцінювання узагальнених конфліктогенних індексів конфліктів.

Узагальнений конфліктогенний індекс конфлікту в даному випадку характеризує інтегрований вплив усіх вибраних конфліктогенних чинників з урахуванням їхньої важливості на ступінь загострення конфліктної обстановки.

В окремому стовпчику *таблиці 1* (виділено жирним шрифтом) наведені коефіцієнти важливості конфліктогенних чинників ($K_{важлив}$). Значення ж узагальненого конфліктогенного індексу розглядуваних воєнних конфліктів (УКІ), показані в окремому рядку в *таблиці 1* (жирним шрифтом) і на гістограмі (*рис. 2*).

Одержані результати свідчать, що більшість конфліктогенних чинників мають значний коефіцієнт важливості. Це є свідченням правильного вибору переліку конфліктогенних чинників.

Особливістю одержаних результатів є те, що для всіх конфліктів, що вже сталися, значення кризового узагальненого конфліктогенного індексу перевищує 0,7. Цей результат наштовхує на думку, що 0,7 можна вважати мінімальним кризовим значенням узагальненого конфліктогенного індексу, який може бути розглянутий як індикатор переходу конфлікту, що зароджується, до наступних небезпечних фаз – ворожості та відкритої конфронтації (*рис. 2*).

На основі одержаної бази знань можна провести оцінювання узагальненого конфліктогенного індексу будь-яких воєнних конфліктів і процесу загострення конфліктної ситуації в часі. Так, наприклад, можливо оцінити тенденції зміни узагальненого конфліктогенного індексу Російської Федерації відносно України від розпаду СРСР до повномасштабного її вторгнення на територію України, які наведені на *рисунок 3*.

На основі проведених розрахунків, а також [1], можна стверджувати, що конфліктогенна ситуація в Україні загострювалася, починаючи вже з набуття незалежності. Особливе занепокоєння викликають і, найімовірніше, викликать у подальшому проблеми, пов'язані з взаємовідносинами України з РФ, яка окупувала Крим і продовжує окупувати територію півдня України.

Як свідчать результати розрахунків, у взаємовідносинах України з Російською Федерацією найбільший сумарний потенціал конфліктогенних чинників на даний час зосереджений в ідеологічній, політичній, економічній і воєнній сферах. По-перше, Російська Федерація не бажає визнавати демократичний розвиток України і прагнення її до євроатлантичної інтеграції, по-друге, Російська Федерація помилково переоцінила свій воєнний потенціал і, по-третє, в неї знижується життєвий рівень населення, загострюється економічна криза за рахунок накладених санкцій і, відповідно, зменшення доходів у виробничому секторі та від торгівлі паливно-енергетичними ресурсами.

Відомо [13–15], що для протидії будь-якій ескалації на різних етапах воєнно-політичних взаємовідносин між країнами взагалі використовуються три основні концепції:

- концепція запобігання, яка передбачає активну співпрацю з усіма державами світу в напрямі забезпечення стратегічної стабільності і відвернення воєнних конфліктів виключно політичними, дипломатичними та економічними методами;

- концепція стримування, за якою створюється воєнний потенціал, здатний звести до мінімуму ймовірність виникнення воєнного конфлікту за рахунок потенційної можливості завдати агресору шкоди, за якої він втрачає стимули для нападу;

- концепція відсічі можливій збройній агресії, яка передбачає можливість завдання агресору поразки і примушення його до припинення воєнних дій та відмови від своїх намірів.

Імовірність застосування наведених концепцій залежить від значення узагальненого конфліктогенного індексу і визначається відповідними зонами, наведеними на *рисунок 3*.

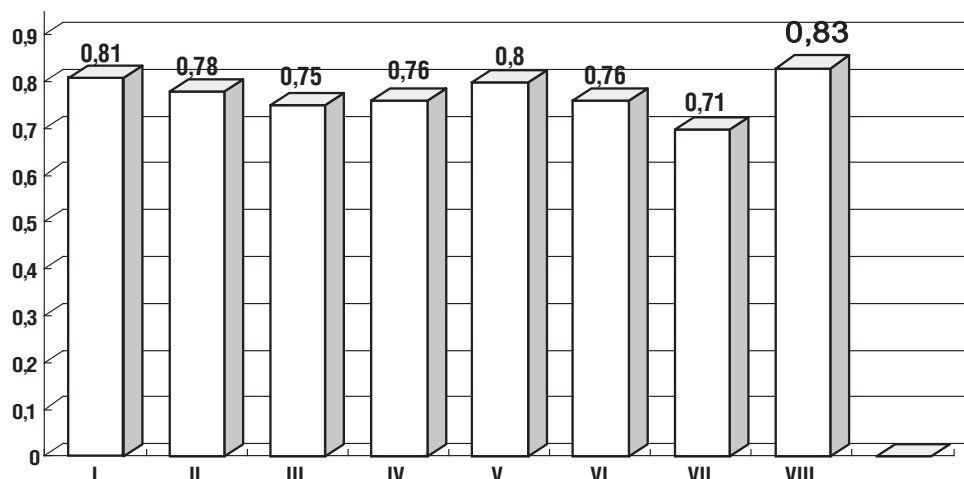

Рис. 2. Значення узагальненого конфліктогенного індексу розглядуваних воєнних конфліктів

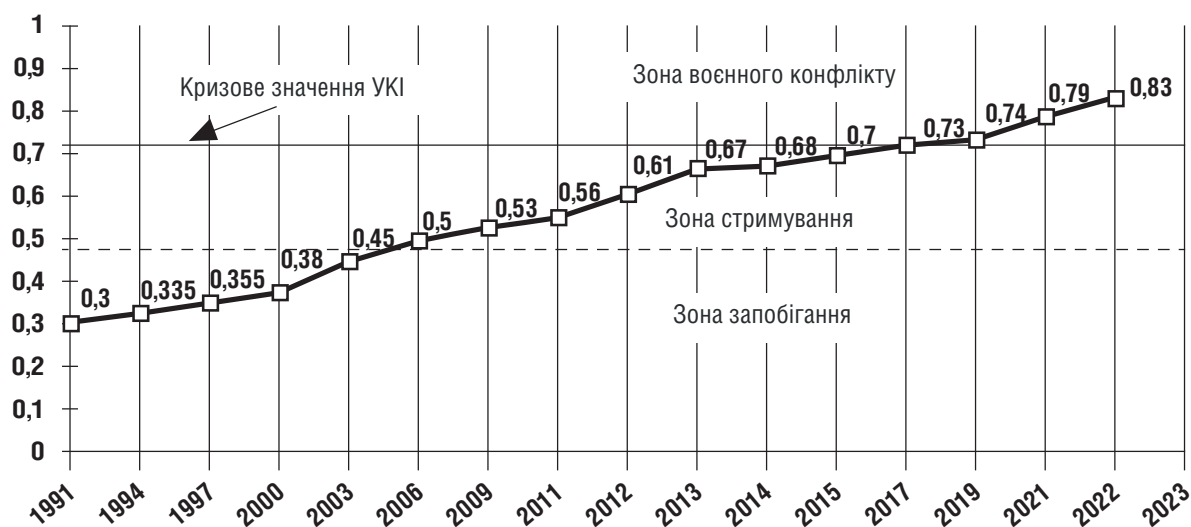

Рис. 3. Тенденції зміни узагальненого конфліктогенного індексу у взаємовідносинах Російської Федерації з Україною від розпаду СРСР до її повномасштабного вторгнення на територію України

Одержані результати розрахунків і визначені закономірності свідчать, що є можливість виявити перші фази будь-якого конфлікту і спрогнозувати деструктивний розвиток подій у різних регіонах світу. Це дає конфліктуючим сторонам змогу з метою недопущення розвитку воєнного конфлікту або швидкої його нейтралізації на початковому етапі своєчасно й ефективно реагувати на конфліктну ситуацію як самостійно, так і з втручанням третьої сторони. При цьому до значення узагальненого конфліктогенного індексу 0,4 необхідно проводити заходи із запобігання воєнному конфлікту, у діапазоні 0,4–0,7 – заходи стримування, а після 0,7 – відбиття агресії.

Таким чином, спираючись на результати розрахунків, стає можливим своєчасно організувати процес підготовки сил безпеки та оборони, населення, території та держави загалом до захисту, а також забезпечувати медіатора (третю сторону) достовірною інформацією щодо загострення небезпечних конфліктогенних чинників розвитку конфлікту.

Необхідність усунення протиріч на початковому етапі розвитку воєнного конфлікту викликана тим, що останні збройні конфлікти хоча й були в багатьох випадках швидкоплинними, проте не лише мали для конфліктуючих сторін досить трагічні наслідки і значні матеріальні та людські втрати, а й загострювали воєнно-політичну обстановку в регіоні та знижували рівень глобальної безпеки.

Крім того, необхідно враховувати те, що головною метою воєнної безпеки будь-якої країни є відвертання воєнних конфліктів.

Тому для реалізації концепції запобігання потрібно активізувати заходи політичного, дипломатичного, юридичного й економічного характеру, насамперед поширити офіційні та неофіційні зустрічі на рівні найвищого керівництва держав, парламентських і політичних делегацій з метою нейтралізації проблемних ситуацій у міждержавних відносинах та зміцнення довіри, активувати заходи з метою укладення (продовження) довгострокових торговельно-економічних договорів на взаємовигідній основі.

У разі подальшого загострення воєнно-політичної обстановки між державами доцільно звертатися до міжнародних безпекових і правових інститутів для прийняття відповідних санкцій і судових рішень та організувати заходи стримування агресора. Зокрема йдеться про проведення демонстраційних та організаційних заходів оперативного розгортання з'єднань і частин уздовж кордону, проведення навчань з бойовою стрільбою, перебазування і розосередження сил оборони, цілеспрямованого збирання розвіданих у прикордонних районах, а також активізацію заходів інформаційно-психологічного впливу на країну-агресора. Тобто слід продемонструвати рішучість завдати агресору шкоди, за якої він втрачає стимули для нападу.

Таким чином, можна вважати, що наведений методичний підхід до прогнозування узагальненого конфліктогенного індексу можливого воєнного конфлікту дає підстави для визначення можливої сутності та змістовного наповнення всіх етапів загострення воєнно-політичної обстановки і своєчасного й ефективного реагування на її зміни.

Перелік літератури

1. *Косевцов В. О.* Україна в системі військово-політичних відносин з сусідніми країнами: кількісний вимір / В. О. Косевцов, І. Ф. Бінько. – К. : НІСД, 1996. – 40 с.
2. *Богданович В. Ю.* Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення / В. Ю. Богданович. – К. : Дельта, 2002. – 322 с.
3. *Гогосянц С. Ю.* Загальні положення методики оцінювання рівня воєнної небезпеки на основі таксономічних методів [Електронний ресурс] / С. Ю. Гогосянц, П. М. Грицай, О. О. Шапран // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – № 34 (1). – 2019. – С. 29–36. – Режим доступу : <https://doi.org/10.33099/2311-7249/2019-34-1-29-36>.
4. Оцінка впливу загострення воєнно-політичної обстановки на виникнення кризової ситуації: методичний аспект [Електронний ресурс] / О. М. Загорка, С. В. Поліщук, В. В. Коваль, І. О. Загорка // Наука і оборона. – № 2. – 2021. – С. 61–65. – Режим доступу : <https://doi.org/10.33099/2618-1614-2021-15-2-61-65>.
5. *Рябцев В. В.* Методика оцінки воєнно-політичної обстановки в державі / В. В. Рябцев, С. С. Бучик, С. О. Соболенко // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2011. – № 1–2 (10–11). – С. 138–141.
6. *Бочарніков В. П.* Системні воєнно-політичні риси сучасного конфлікту на території України : монографія / В. П. Бочарніков, С. В. Свешніков, Р. І. Тимошенко. – Харків : ХНУПС, 2019. – 206 с.
7. Конфліктологія : навчальний посібник / Л. М. Ємельяненко, В. М. Петюх, Л. В. Торгова, А. М. Гриненко ; за заг. ред. В. М. Петюха, Л. В. Торгової. – К. : КНЕУ, 2003. – 315 с.
8. Локальні війни та збройні конфлікти другої половини ХХ століття. Історико-філософський аспект / О. І. Гуржій, С. П. Мосов, В. Д. Макаров та ін. – К. : Знання України, 2006. – 355 с.
9. Історія війн та військового мистецтва : навчальний посібник : [В 3 ч.]. – Ч. 3. Локальні війни та збройні конфлікти кінця ХХ – початку ХХІ стст. / В. І. Жуков, В. П. Коцюба, В. В. Пугач, І. А. Таран. – Харків : ХУПС, 2010. – 134 с.
10. *Толубко В. Б.* Основні закономірності сучасних локальних війн та збройних конфліктів / В. Б. Толубко, Ю. І. Бут, В. О. Косевцов. – К. : НАОУ, 2002. – 68 с.
11. *Плюта В.* Сравнительный многомерный анализ в экономическом моделировании / В. Плюта. – М. : Финансы и статистика, 1989. – 176 с.
12. Development and implementation of the target function in the decision-making process in the system of providing the military security of the state [Електронний ресурс] / V. Kosevtsov, V. Telelim, A. Lobanov, Y. Punda // Eastern-European Journal of Enterprise Technologies. – 2020. – Vol. 5, No 3 (107). – P. 17–23. – Режим доступу : <https://doi.org/10.15587/1729-4061.2020.215128>.
13. Стратегія воєнної безпеки України [Електронний ресурс] : затверджена Указом Президента України № 121/2021 від 25 березня 2021 р. // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>.
14. *Пелих А. О.* Концепції застосування військової сили в системі державної політики національної безпеки США [Електронний ресурс] / А. О. Пелих // Державне управління: теорія та практика. – 2013. – № 2. – С. 62–68. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2013_2_9.
15. Воєнна доктрина України [Електронний ресурс] : затверджена Указом Президента України № 648/2004 від 15 червня 2004 р. // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004/ed20040615#Text>.